

Chrześcijańskie *fake newsy* w czasach postprawdy

Christian *fake news* in the post-truth time

ALEKSANDRA KŁOS-SKRZYPCZAK

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Teologiczny, Polska
aleksandra.klos-skrzypczak@us.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-0512-7938>

Abstract: This article aims to analyze the Christian fake news that appeared in the virtual space between January 1, 2020 and June 1, 2022. The analysis covered the fake news presented on the demagog.org.pl portal edited by the first fast-checking organization in Poland. The author, in order to emphasize the essence of the problem of fake news on the Internet and social media, tries to define such terms as: fake news and post-truth. On the basis of the presented examples, it can be concluded that the publication of Christian fake news is always related to political or social interests, and their aim is to destabilize moods, change opinions or the socio-political situation.

Keywords: *fake news*; post-truth; false information; Internet; social media

Abstrakt: Niniejszy artykuł ma na celu analizę chrześcijańskich *fake newsów*, które od 1 stycznia 2020 roku do 1 czerwca 2022 roku pojawiły się w przestrzeni wirtualnej. Analizie poddano fałszywe wiadomości prezentowane na portalu demagog.org.pl redagowanym przez pierwszą w Polsce organizację *fast-checkingową*. Autorka, celem podkreślenia istoty problemu fałszywych wiadomości w Internecie i mediach społecznościowych, stara się zdefiniować takie pojęcia jak: *fake news* oraz postprawda. Na podstawie przedstawionych przykładów można wywnioskować, że publikacja chrześcijańskich *fake newsów* związana jest zawsze z interesami politycznymi czy społecznymi, a ich celem jest destabilizacja nastrojów, zmiana opinii czy sytuacji społeczno-politycznej.

Słowa kluczowe: *fake news*; postprawda; fałszywe informacje; Internet; media społecznościowe

„Wszystkie informacje o świecie czerpiemy z mediów”

Niklas Luhmann

Wstęp

Do niedawna do opinii publicznej trafiały informacje dystrybuowane głównie przez prasę, radio czy telewizję. To w gestii dziennikarzy, redaktorów i wydawców leżało, by do odbiorców docierały zweryfikowane informacje. Jak pisze Rafał Babraj „[dziennikarze] pełnili rolę tzw. *gatekeeperów*, którzy decydowali również o tym, jakie informacje oraz w jakiej kolejności były nam prezentowane” (Babraj 2019). Rewolucja cyfrowa zmieniła układ sił, a tradycyjne media straciły na znaczeniu. Z badań przeprowadzonych przez Instytut Badań Internetu i Mediów Społecznościowych (IBIMS) wraz z Instytutem Badań Rynkowych i Społecznych (IBRIS) wynika, że zasadne jest mówienie o zmierzchu prasy papierowej. Niestety, w dobie społeczeństwa informacyjnego dobowe bądź tygodniowe opóźnienia w podawaniu informacji względem Internetu to zdecydowanie za dużo. Warto też wspomnieć, że media społecznościowe są szczególnie ważne dla najmłodszej grupy wiekowej, czyli osób liczących 18-29 lat. To jedyna grupa, dla której media społecznościowe są ważniejszym źródłem aktualności aniżeli portale internetowe. W pozostałych grupach wiekowych (30-39, 40-49, 50-59, 60-69 oraz 70 lat i więcej) portale mają wciąż większe oddziaływanie i darzone są większym zaufaniem (*Skąd Polacy czerpią...?*, 2021).

Fake newsy funkcjonują w przestrzeni medialnej od dłuższego czasu i wykorzystywane są jako środek dezinformacji, a szybki rozwój Internetu i mediów społecznościowych sprawia, że fałszywe wiadomości stają się coraz bardziej powszechne, co utrudnia śledzenie źródła (*Fake news...*, 2021). W styczniu 2022 roku, podczas jednego ze spotkań z przedstawicielami serwisu Aleteia papież Franciszek przyznał, że przyszło nam żyć w czasach, w których szerzy się „infodemia”. W zglobalizowanym świecie, w którym rzeczywistość kreowana jest pod wpływem lęku, doszło do swoistej eksplozji „komentarzy na temat sfałszowanych czy zmyślonych informacji” (*Aleteia na audycji...*, 31.01.2022). Podczas spotkania ojciec święty zachęcał chrześcijańskich pracowników mediów do prowadzenia w sposób ewangeliczny walki z *fake newsami*, co ma służyć dążeniu do pokoju i prawdy.

Niniejszy tekst powstał na podstawie treści referatu wygłoszonego podczas zjazdu Stowarzyszenia Teologów Moralistów, który odbywał się 12-14 czerwca 2022 roku w Licheniu. Temat prelekcji brzmiał: „*Fake news* – produkt medialny czasów postprawdy”.

I. Falszywe wiadomości

Frederic Burr Opper, wybitny artysta z pierwszej fali amerykańskich rysowników, w marcu 1894 roku opublikował grafikę *The fin de siècle newspaper proprietor*, która przedstawia Josepha Pulitzerza siedzącego na krześle na wprost otwartego na oścież pełnego pieniędzy sejfu. Pulitzerza grafik umiejscowił wokół grupy reporterów zmierzających w pośpiechu w stronę redakcji. Każdy z dziennikarzy ściska w rękę gazetę z nagłówkami artykułów, wśród których znajduje się ten najważniejszy: *fake news*, czyli ‘falszywe wiadomości’ (nierzadko można spotkać się również z określeniem *freud news*). Nikt nie przypuszczał wówczas, że we wrześniu 2022 roku wyszukiwarka internetowa Google przyniesie ponad 2,3 biliona wyników z frazą *fake news*.

Drukowanie i rozpowszechnianie nieprawdziwych informacji nie jest niczym nowym. W czasach cesarza Nerona chrześcijanie padali ofiarą plotek, nieprawdziwych informacji, kiedy oskarżono ich o podpalenie Rzymu w 64 roku, uprawianie magii czy rytualne mordy (Węglowski 2019). Natomiast w gazecie „Acta Diurna” wydawanej w cesarstwie rzymskim za czasów panowania Juliusza Cezara publikowano sensacyjne, nieprawdziwe informacje (Palczewski 2019, 140). *Novum* stanowi jednak sam termin *fake news*, który ma niewiele ponad 125 lat i zaczął być powszechnie stosowany dopiero pod koniec XIX wieku. Wcześniej posługiwano się pojęciami takimi jak: „okrutne kłamstwo” (*cruellies*), „falszywe wiadomości” (*false news*), „falszywa nadzieja” (*falsehope*), „próżne słowa” (*vainewords*) (*The real story of...*, 2022).

Pojęcie *fake news* od kilku lat dominuje w nagłówkach środków masowego przekazu, dlatego też niezwykle trudno zdefiniować termin, który ma wiele znaczeń dla wielu różnych członków społeczeństwa. W istocie definiujemy fałszywe wiadomości jako te, których historia jest sfabrykowana i które nie są oparte na weryfikowalnych źródłach, faktach oraz cytatach. Czasami historie te są propagandowe i mają na celu wprowadzić czytelnika w błąd, mogą być też zaprojektowane dla celów ekonomicznych: liczba tzw. *clickbaitów* (przynęta na klikanie) ma wpływ na zyski finansowe (*Fake news, Lies and...*, 2022).

Słownik Języka Polskiego PWN definiuje *fake news* jako „nieprawdziwe, fałszywe wiadomości, najczęściej rozpowszechniane przez tabloidy w celu wywołania sensacji, bądź zniesławienie kogoś (najczęściej polityka)” (*Fake news* 2022). Do *fake newsów* zaliczymy nie tylko wpisy czy wiadomości, ale również „całe kanały informacyjne, w których przekazywane dane okazują się nieprawdziwe lub przeinaczone” (*Rozpoznawanie nieprawdziwych...*). W opinii Roberta Gorwy, *fake newsy* to „poszczególne wpisy, wiadomości lub nawet całe kanały informacyjne, gdzie przesyłane dane (w różnym stopniu) okazują się być nieprawdziwe i przeinaczone” (Waszak 2017, 173). Jak pisze Katarzyna Bąkowicz, *fake news* „nie jest kłamstwem, ponieważ zawiera w sobie

prawdziwą część [...] często przeinaczoną lub wyrwaną z kontekstu. Zaufanie do *fake newsa* powstaje na skutek faktu, że został on opublikowany w mediach, czyli w domyśle: przygotowany przez profesjonalistów oraz dostatecznie zweryfikowany u źródła” (Bąkiewicz 2020, 76).

Powszechnie pojęcie *fake news* stosowane jest niezwykle często, a zdaniem Marcina Waszaka, „używa się go [...] bez zastanowienia, by wzbudzić sensację w sytuacji, gdy powstała nieścisłość zakrawa jedynie o oczywistą omyłkę pisarską [...] lub zwykłe przejęzyczenie. Wyrażenie *fake news* pretenduje do roli następcy, który zawierałby w sobie wszelkie błędy autorów informacji, jak też umyślnie modyfikowanych danych” (Waszak, 2017, 179). Sam termin *fake news* już jakiś czas temu został upolityczniony i jest używany w celu zdyskredytowania przeciwnika, głównie politycznego, kontrowersyjnych kwestii czy wiarygodności niektórych organizacji medialnych. Ponadto, postęp technologiczny i media społecznościowe umożliwiają łatwe i szybkie rozpowszechnianie fałszywych wiadomości, ponieważ udostępnia się coraz więcej informacji w coraz szybszym tempie (*Fake news, Lies and...*, 2022).

Fake newsy można podzielić na trzy grupy. W pierwszej z nich znajdują się informacje, których treść jest sfabrykowana, sprzeczna bądź całkowicie nieprawdziwa. Do drugiej grupy zaliczymy wiadomości, w których „fakty przedstawiane są selektywnie bądź w odpowiednim kontekście, skutkiem czego odbiorca jest wprowadzany w błąd” (*Rozpoznawanie nieprawdziwych...*, 2022). Grupę trzecią określamy pojęciem „manipulacja cytatem”. W tego rodzaju wiadomościach „wypowiedź jest umieszczona w odpowiednim kontekście, tudzież usunięte zostaną zdania lub ich fragmenty, co powoduje zmianę sensu wypowiedzi, a w konsekwencji wspiera określoną tezę” (*Rozpoznawanie nieprawdziwych...*, 2022).

Z punktu widzenia stosunku do prawdy oraz intencji tworzenia i rozpowszechniania informacji wyodrębnić można trzy kategorie zaburzeń informacyjnych: „mylne informacje” (*misinformation*), „fałszywe łączenie faktów” (*false connection*) oraz „błąd treści” (*misleading content*; Lipiński 2018). Mylne informacje definiowane są jako wiadomości publikowane bez uprzedniej weryfikacji wiedzy, a działaniom tym nie towarzyszą złe intencje (*Fake news...*, 2021). Fałszywe łączenie faktów polega na przyporządkowaniu tytułów, ilustracji, zdjęć do nieprawdziwych treści, zaś *misleading content* to informacje wprowadzające odbiorcę w błąd, na przykład poprzez przedstawienie komentarza jako faktu (*Fake news, Misinformation...*, 2022).

Powyższe informacje należy uzupełnić o typologię proponowaną przez Seana Czarneckiego na łamach PRWeek. W swoim tekście badacz ten, oprócz trzech wspomnianych kategorii, wymienia: „satyrę” (*satire*) – treść mającą na celu rozbawić czytelnika, która może zostać błędnie zinterpretowana jako fakt; „oszustwa” (*imposter*) – fałszywe treści pochodzące rzekomo ze sprawdzo-

nych źródeł; „zmanipulowane treści” (*manipulated content*) – źródła wykorzystujące prawdziwe informacje, obrazy czy filmy celem opowiedzenia innej, nieprawdziwej historii; „całkowitą nieprawdę” (*full fabrication*) – informacje w pełni nieprawdziwe; „cokolwiek powie prezydent” (*What ever president says*) – narzędzie wykorzystywane przez polityków będących w opozycji do POTUS (President of the United States – Prezydent Stanów Zjednoczonych; Czarnecki 2018).

W opinii Katarzyny Bąkiewicz *fake news* tworzy tzw. „trójkąt fake newsa” (*fake news triangle*), do którego zaliczamy: narzędzia bądź usługi, których zadaniem jest rozpowszechnianie fałszywych informacji; platformy społecznościowe, na których wspomniane treści są dystrybuowane wśród użytkowników portali, tzw. *followersów* (naśladowców), oraz motywację, czyli zysk finansowy, polityczny bądź nasilenie propagandy.

2. Czasy postprawdy

W roku 1992 serbsko-amerykański felietonista Steve Tesich na łamach czasopisma „The Nation” wykorzystał termin postprawdy (*posttruth*) na opisanie postawy amerykańskiego społeczeństwa wobec afery Watergate. Afera miała szeroki wpływ na amerykański system polityczny i wykazała, jak silną „czwartą władzą” stały się media, które były bezpośrednio zaangażowane w sprawę i które dostarczały opinii publicznej szeregu nowych, negatywnych faktów na temat prezydenta Richarda Nixona. Zdaniem Tesich, amerykańskie społeczeństwo, przesycone doniesieniami na temat działań administracji Nixona, zamiast domagać się ujawnienia kolejnych informacji, przeszło nad sprawą do porządku dziennego, a prasa sama, odpowiadając na oczekiwania społeczne, cenzurowała wiadomości o tej aferze (Piaszczyk 2017). W konsekwencji, jak pisze Waszak, „*postprawda* to przyzwolenie społeczeństwa na tworzenie zastępczych, nie zawsze zgodnych z rzeczywistością informacji w obrocie medialnym” (Waszak 2017, 173), zaś Piotr Pawełczyk i Jakub Jakubowski piszą wprost, że „*postprawda* opisuje rzeczywistość, w której fakty nie mają znaczenia” (Pawełczyk i Jakubowski 2017, 197).

Wykorzystane przez Tesich pojęcie postprawdy spopularyzował w 2004 roku Ralph Keyes w książce zatytułowanej *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*, w której uznał, że wiek XXI to wiek postprawdy. W jednym z wywiadów Keyes stwierdził, że „w życiu w mniejszym stopniu kierujemy się moralnością i jesteśmy większymi kłamcami niż nasi rodzice czy dziadkowie. Nasze środowisko nie zapewnia wystarczającej przeciwwagi dla oszukańczych skłonności [...] Kłamiemy bezwstydnie, a do tego nie widzimy powodów, by tego nie robić” (*Kłamstwo, prawda...*, 2016).

Warto podkreślić, że pojęcie to miało zastosowanie już w latach 50. XX wieku, wraz z pojawieniem się telewizji. Stworzyła ona nowy kanał agitacji politycznych, które były „w głównej mierze oparte na przekazie komunikatów do odbiorcy torem peryferyjnym, skłaniając go do podejmowania decyzji na zasadzie heurystyki, a nie racjonalnej analizy dostarczanych [...] argumentów” (Pawełczyk i Jakubowski 2017, 198).

Oxford Dictionaries uznał termin postprawda za Słowo Roku 2016, stwierdzając, że odnosi się ono do „okoliczności, w których ludzie reagują bardziej na uczucia i przekonania, aniżeli fakty, a w erze polityki postprawdy łatwo jest wybrać dane i wyciągnąć dowolne wnioski” (Posttruth 2016). Definicja ta mocno koresponduje z wydarzeniami w Wielkiej Brytanii (referendum dotyczące dalszego członkostwa Wielkiej Brytanii w Unii Europejskiej) oraz wyborów prezydenckich w Stanach Zjednoczonych (kandydat republikantów, Donald Trump, pokonał Hillary Clinton). Zdaniem Macieja Kawki, w wyniku tych zdarzeń „postprawda przestała być peryferyjnym terminem i stała się ostoją w komentarzu politycznym, często używanym w ważnych publikacjach bez potrzeby jego wyjaśniania czy definicji w nagłówkach” (Kawka 2019, 11).

Doszukując się przyczyn rosnącej kultury ignorancji medialnej, Kawka wskazał kilka kluczowych tendencji. Przede wszystkim uważa, że narasta retoryka liderów politycznych, która odwołuje się głównie do niskich, populistycznych instynktów, a którą cechuje nierzadko ignorancja intelektualna. Ponadto popularność zdobywają alternatywne systemy medialne odrzucające politykę głównego nurtu. Duża część społeczeństwa, zdaniem Macieja Kawki, zamyka się w „komorze światopoglądowej [...] który gwarantują nam *social media* przy użyciu algorytmów personalizujących, kogo zapraszamy do kręgu znajomych” (Kawka 2019, 14). Jedną z przyczyn rosnącej kultury ignorancji medialnej upatrywać należy w kulturze *clickbaitu* – krzykliwe nagłówki, nierzadko mające niewiele wspólnego z zawartością tekstu, są bez zastanowienia udostępniane przez użytkowników mediów społecznościowych. Proste, wymowne obrazki opatrzone krótkim opisem w zupełności wystarczają użytkownikom Internetu oraz przyczyniają się do popularyzowania „kultury memów”. Spójna z „kulturą memów” jest „kultura tweeta” – według Kawki krótka informacja (*tweet*) zawierająca nie więcej niż 140 znaków czyni z danego wyrażenia coś w rodzaju słowa klucza (Kawka 2019, 15).

Liczba nieprawdziwych, fałszywych, obraźliwych, nierzadko bulwersujących informacji obecna w Internecie jest ogromna. Wszystko za sprawą mediów społecznościowych – prywatnych platform, które nie podlegają reżimowi prawa prasowego (Piaszczyk 2017). Odpowiedzią ma być tzw. *fact-checking* (weryfikowanie faktów), którego celem jest poprawa jakości debaty publicznej. Weryfikacji podlegać mają wypowiedzi głównie polityków, urzędników, celebrytów oraz innych wpływowych osób. *Fact-checkerzy* prowadzą

„szerzej zakrojoną działalność, ukierunkowaną na budowanie świadomości społecznej. Przygotowują raporty i analizy oraz organizują warsztaty i szkolenia [...]. Ostrzegają [...] przed potencjalnie szkodliwymi narracjami zyskującymi popularność m.in. w mediach społecznościowych, które dotyczą istotnych społecznie tematów” (Babraj 2019).

3. Przykłady chrześcijańskich *fake newsów*

Odwoływanie się do ludzkich emocji to główna przyczyna szybkiego rozprzestrzeniania się nieprawdziwych informacji, gdyż „opierają się [one] na najbardziej pierwotnych instynktach człowieka, intensywnie oddziałują na cały organizm, wpływają na fizjologię oraz pobudzają do działania. Co najważniejsze [...] emocje upraszczają przetwarzanie informacji” (Bąkowicz 2020, 93). W przypadku fałszywych wiadomości dotyczących tematów religijnych jest podobnie, a zdaniem ks. Andrzeja Draguły, „w epoce postprawdy nauczanie Kościoła musi się zmierzyć ze zdaniem i opiniami, które oparte są nie tyle na wiedzy teologicznej i znajomości nauczania, ile na emocjonalnej relacji do tegoż nauczania” (Draguła 2018). W przybliżeniu rosnącej liczby chrześcijańskich *fake newsów* widać, że Kościół musi „bronić swej integralności, musi mocno przeciw postprawdzie wystąpić” (Duda 2018).

Czas zbadać konkretne przykłady chrześcijańskich *fake newsów*, które w okresie od 1 stycznia 2020 roku do 1 czerwca 2022 roku opublikowane zostały na portalu Stowarzyszenia Demagog – pierwszej w Polsce organizacji *fast-checkingowej* (*Demagog. Stowarzyszenie...*), należącej do Międzynarodowej Sieci Fast-Checkingowej (*Empoweringfact...*). Ramy czasowe mają uzasadnienie: większość tego okresu przypada na czas pandemicznego lockdownu, wielu ograniczeń w sferze religijnej oraz wzmożonej aktywności społeczeństwa w przestrzeni wirtualnej. W niniejszej analizie wyodrębniam dwa rodzaje chrześcijańskich *fake newsów*. W pierwszej, najliczniejszej grupie, znalazły się nieprawdziwe informacje publikowane w mediach społecznościowych przez anonimowych użytkowników na prywatnych kontach bądź na publicznych portalach internetowych. Są to *fake newsy*, które powstały jako fotomontaż, czyli zestawienie ze sobą fragmentów różnych zdjęć/obrazów, bądź memy, tzn. humorystyczne połączenie grafiki i tekstu będące komentarzem do bieżących wydarzeń i prezentacją poglądów oraz emocji. Wnioski te nie są zaskakujące, wszak kultura obrazkowa, w której przekaz obrazkowy dominuje nad tekstowym, to domena świata cyfrowego. Grupa druga to wypowiedzi polskich polityków deklarujących się jako osoby wierzące oraz niewierzące.

Do pierwszej grupy chrześcijańskich *fake newsów* zakwalifikujemy materiały będące fotomontażem. Warto zwrócić uwagę, że w analizowanym okresie

fakenewsowy fotomontaż dotyczy w większości koronawirusa. Przykładowo, 23 marca 2020 roku na jednym z prywatnych kont w mediach społecznościowych pojawiło się zdjęcie przedstawiające uczestników drogi krzyżowej, która podobno odbyła się w Wejherowie 20 marca 2020 roku. Post zyskał ogromną popularność, „doczekał się ponad 2,6 tysiąca udostępnień, a także ożywionej debaty w komentarzach” (*Nie, to zdjęcie przedstawia...* 2020), mimo że okazał się *fake newsem*, gdyż oryginalne zdjęcie pochodzi z drogi krzyżowej na Kalwarii Zebrzydowskiej zorganizowanej 28 marca 2018 roku. Ponad 4,5 tysiąca udostępnień i tysiące komentarzy doczekał się post przedstawiający uczestników obchodów setnej rocznicy urodzin papieża Jana Pawła II zorganizowanej, rzekomo, w Wadowicach 18 maja 2020 roku. Z powodu pandemii koronawirusa władze miasta odwołały Światowe Dni Pamięci św. Jana Pawła II, a wykorzystywane w mediach społecznościowych zdjęcie zrobione zostało 5 lat wcześniej, podczas świętowania 95-lecia urodzin papieża (*Nie, to zdjęcie nie pochodzi...*, 2020).

Nierzadko fotomontaż ma na celu ośmieszenie pewnych osób, głównie z klasy politycznej. Regularnie w mediach społecznościowych pojawia się zdjęcie europosłów Prawa i Sprawiedliwości, którzy na posiedzenia Parlamentu Europejskiego przyszli z krzyżami. Na jednym z prywatnych kont w mediach społecznościowych pod zdjęciem umieszczono podpis: „silna grupa egzorcystów w akcji” (*Nie, europosłowie...*, 2020). Jak podaje portal Demagog, łączna liczba interakcji ze zdjęciem w mediach społecznościowych wyniosła prawie 5 tysięcy. Zdjęcie nie jest autentyczne – pochodzi z uroczystości inauguracji nowej kadencji Parlamentu Europejskiego, która odbywała się w Strasburgu 2 lipca 2019 roku, a eurodeputowani przybyli wówczas bez krzyży.

Na uwagę zasługują również *fake newsy*, które wykorzystują postać toruńskiego duchownego – ks. Tadeusza Rydzyka. W mediach społecznościowych mnóstwo jest wpisów pochodzących, podobno, z konta o. Rydzyka na Twitterze. Na przykład 2 sierpnia 2020 roku na profilu @KsTadeuszRydzik pojawił się post nawołujący wiernych do walki z koronawirusem za pośrednictwem „dawania na taćę bez wychodzenia z domu” (*Ojciec Rydzik nie...*, 2020), który został udostępniony prawie 300 razy, zaś z wpisu z 21 lutego 2021 roku dowiadujemy się o cudzie Maryjnym w Toruniu (*Nie, ojciec Rydzyk...*, 2021). Tego typu wiadomości wywołują, zarówno wśród wierzących, jak i osób spoza wspólnoty Kościoła, zdziwienie, zakłopotanie, wzbudzają skandal. Profil @KsTadeuszRydzik nie jest prawdziwy, a osoba publikująca posty ma na celu szerzenie nieprawdziwych informacji (*Ten tweet ojca...*, 2020). Podobnej manipulacji poddano odbiorców konta @Radio_Marya. Z zamieszczonego 19 października 2021 roku tweeta wynika, że „od 1 do 8 listopada możemy uzyskać odpust zupełny dla dusz w czyście cierpiących.

Normalnie 199PLN + Vat za dusze na rok. 1-8 listopada PROMOCJA 2 dusze w cenie jednej odpust zupełny” (*Nie, za uzyskanie...*, 2021). Post w krótkim czasie uzyskał ponad 670 udostępnień. Znalazło się pod nim wiele komentarzy sugerujących, że użytkownicy uwierzyli w jego treść. Rzeczywiste konto Radia Maryja ma nazwę: @RadioMaryja, a oryginalny tweet z 2019 roku, wciąż dostępny na platformie Twitter, brzmiał następująco: „Od 1 do 8 listopada możemy uzyskać odpust zupełny dla dusz w czyściu cierpiących” (*Od 1 listopada...*, 01.11.2019).

Warto wspomnieć, że najczęściej fotomontażowi poddawane zostają zdjęcia o. Tadeusza Rydzyka. Na prywatnym koncie w mediach społecznościowych 24 stycznia 2021 roku pojawiło się zdjęcie, na którym ks. Rydzyka, w towarzystwie starszej kobiety, „przyłapano” obok samochodu jednej z najbardziej ekskluzywnych marek. Post udostępniony został ponad 650 razy i był szeroko komentowany. Jak podaje portal demagog.org.pl, zdjęcie zostało niezwykle dobrze przerobione: „fotomontaż nie spowodował zmiany wyglądu żadnego elementu oprócz samego samochodu. Manipulację możemy [...] rozpoznać po lewitującej kartce, którą trzyma Tadeusz Rydzyk” (*Zdjęcie o. Tadeusza...*, 2021). Po zakończeniu XXXI Pielgrzymki Rodziny Radia Maryja do Częstochowy w lipcu 2022 roku w mediach społecznościowych pojawiło się zdjęcie przedstawiające klęczącego prezydenta Andrzeja Dudy przed dyrektorem Radia Maryja. Post został udostępniony ponad 500 razy, a część z komentujących uwierzyła prawdziwości grafiki. Fotografia klęczącego prezydenta Dudy pochodziła z wizyty w więzieniu Auschwitz z 14 kwietnia 2020 roku, zaś zdjęcie przedstawiające ojca Rydzyka zostało wykorzystane jako zapowiedź XXX Pielgrzymki Rodziny Radia Maryja w lipcu 2020 roku (*Prezydent klęka...*, 2022). O tym, że zdjęcie to jest fotomontażem, informował na swoim koncie tweeterowym sam prezydent Rzeczypospolitej Polskiej (*Nie wiem z czego...*, 10.07.2022).

Dużą popularnością w mediach społecznościowych cieszą się również tzw. memy, a ich głównym bohaterem w mediach społecznościowych jest papież Franciszek. Wydaje się, że wykorzystywanie w ten sposób ojca świętego ma jeden cel: krytykę polskiego Kościoła. Na prywatnym koncie w mediach społecznościowych 20 lutego 2020 roku opublikowano grafikę, z której wynika, że papież Franciszek w ostrych słowach krytykuje polityków zapominających „o nauce Chrystusa i o zwykłych ludziach. Przykładem jest polityk Lichocka i Prezydent Polski Duda”. Zdaniem ojca świętego, tacy politycy nie mogą być przykładem dla ludzi wierzących (*Papież Franciszek...*, 2021). Grafika została udostępniona ponad 1,5 tysiąca razy, mimo że takie słowa nigdy nie padły z ust papieża. Szeroko komentowany w mediach społecznościowych był również mem ze następującą wypowiedzią papieża Franciszka: „Nie trzeba wierzyć w Boga, żeby być dobrym człowiekiem [...]. Człowiek może być

uduchowiony, ale niereligijny. Nie musisz chodzić do kościoła i dawać pieniądze. Dla wielu ludzi kościołem może być nawet natura” (*Przypisany papieżowi...*, 2020). Post udostępniono ponad 6 tysięcy razy, a wielu internautów uwierzyło w autentyczność wypowiedzi ojca świętego. Jak pokazują analizy, słowa papieża Franciszka od lat krążą po Internecie, a wszystko za sprawą błędnej interpretacji kazania, które wygłosił na mszy świętej w maju 2013 roku. W homilii ojciec święty mówił, iż „Pan odkupił nas wszystkich [...] Krwią Chrystusa: nas wszystkich, nie tylko katolików. Wszystkich! «Ojczy, ateistów?» Nawet ateistów. Wszystkich! [...] Zostaliśmy stworzeni jako dzieci na podobieństwo Boga, a Krew Chrystusa odkupiła nas wszystkich. I wszyscy mamy obowiązek czynienia dobra [...] Musimy spotkać się czyniąc dobro. «Ale ja nie wierzę, Ojczy, jestem ateistą». Ale czyń dobrze: spotkamy się tam” (*Przypisany papieżowi...*, 2020). Ówczesny rzecznik Stolicy Apostolskiej tłumaczył, że ateści, dopóki się nie nawrócą, nie mogą zostać zbawieni, zaś katolicy muszą naukę Kościoła wdrażać w życie.

Jedynie kilka wypowiedzi polskich polityków z weryfikowanego okresu zakwalifikować możemy jako nieprawdziwe informacje o tematyce religijnej. Należy podkreślić, że wątki tematyczne podejmowane przez działaczy politycznych nie obrażają uczuć religijnych, dotyczą m.in. spraw konkordatowych (wypowiedź posła Marka Jakubiaka w TVP w trakcie debaty prezydenckiej 17.06.2022 r.), protestów w kościołach w związku z decyzją Trybunału Konstytucyjnego (wypowiedź posłanki Katarzyny Kotuli w radiu TOK FM z 27.10.2020 r.), jak również dyskusji na temat karalności za obrazę uczuć religijnych (wypowiedź posła Roberta Biedronia z programie Fakty po Faktach TVN24 02.03.2021 r. oraz posła Włodzimierza Czarzastego w programie Gość Radia Zet 19.04.2022 r.).

Najwięcej dyskusji wzbudziła teza posłanki Barbary Nowackiej, która 5 stycznia 2022 roku w programie Gość Radia Zet stwierdziła, że w polskich szkołach zajęć z religii jest więcej aniżeli zajęć z wychowania fizycznego (*Religia czy WF...*, 2022). Informacja ta nie jest zgodna z prawdą, gdyż liczbę godzin przypadającą tygodniowo na poszczególne przedmioty szkolne reguluje „Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej”, w przypadku zajęć z wychowania fizycznego mowa o 3 godzinach tygodniowo w klasach I-III oraz 4 godzinach w klasach IV-VIII. W planie nauczania dla liceum ogólnokształcącego oraz technikum tygodniowy wymiar zajęć z wychowania fizycznego wynosi 3 godziny. Liczbę lekcji religii, która, w odróżnieniu od zajęć WF-u, nie jest odgórnie narzuconym przedmiotem, ustala dyrekcja szkoły, zgodnie z „Rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych”.

Analizując materiały dostępne na portalu demagog.org.pl, warto zaznaczyć, że szereg chrześcijańskich *fake newsów* dotyczy tematyki związa-

nej z seksualnością człowieka. Nie sposób przytoczyć ich wszystkich, warto wspomnieć o tych, które w mediach społecznościowych poddane były szerokiej dyskusji. Ponad 800 udostępnień i 200 reakcji doczekał się post, w którym przedstawiono dane statystyczne na temat liczby aborcji przeprowadzanych w Republice Czeskiej na życzenie polskich zakonnice (1217 aborcji). Informacji tych nie sposób zweryfikować ani za pośrednictwem Czeskiego Urzędu Statystycznego, ani Rocznika Demograficznego, a więc „teza o tym, jakoby 1217 zakonnice miało w 2019 roku poddać się aborcji na życzenie w Czechach, jest całkowicie niezgodna z dostępnymi danymi statystycznymi” (*Nie, czeskie szpitale...*, 2020). Koniecznie trzeba wspomnieć, że post pojawił się krótko po pierwszym czytaniu w Sejmie projektu „Zatrzymaj Aborcję”. Kilkanaście tygodni później w mediach społecznościowych popularnością cieszył się post, w którym o. Tadeusz Rydzyk stwierdził, że „prawdziwy katolik nie uprawia seksu, ponieważ seks jest dla idiotów” (*Nie, ojciec Rydzyk...*, 2020). Wpis ten był szeroko komentowany przez użytkowników portali społecznościowych, a w komentarzach znalazło się wiele negatywnych, wręcz wulgarnych, określeń ks. Rydzyka. Sprawa ta stanowi doskonały przykład dezinformacji, gdyż redemptorysta nigdy nie wypowiedział cytowanych słów. Treść wypowiedzi to manipulacja cytatem z książki o. Mariana Pirożyńskiego *Kształcenie charakteru*, w której poddawał krytyce hedonistyczną perspektywę życia seksualnego człowieka (*Nie, ojciec Rydzyk...*, 2020).

Wnioski

Czy potrafimy się bronić przed fałszywymi wiadomościami? Czy liczba chrześcijańskich *fake newsów* ma wpływ na społeczny odbiór nauczania Kościoła? Zdaniem Sebastiana Dudy, „teologiczna postprawda skutecznie konkuruje z Urzędem Nauczycielskim Kościoła [a] porządek obiektywny często rozmija się z subiektywnymi przekonaniem i oczekiwaniami wiernych. Coraz jaśniej widać, że Kościół [...] mocno musi przeciw postprawdzie wystąpić” (Duda 2018).

Zdaniem Granta Grossa, współcześnie fałszywe wiadomości rozprzestrzeniają się znacznie szybciej niż prawdziwe, a odpowiedzialni za to są ludzie, nie boty (Gross 2018). Obecnie każdy użytkownik mediów społecznościowych jest „reporterem”, dlatego zwykły obywatel winien zostać wyposażony w narzędzia, które mogą służyć do weryfikacji *fake newsów*, gdyż rozwój technologii nie przyczynia się do poprawy sytuacji. Zdaniem amerykańskich naukowców, „ludzie uczą się korzystać z serwisów opartych na nowych technologiach. Teraz naiwnie wierzą we wszystko, co przeczytają w mediach społecznościowych, tak jak kiedyś wierzyli w to, co mówiło się w telewizji.

Ważne jest, jak reagują ludzie, a nie jakie są mechanizmy dystrybucji” (Lipiński 2018).

Niezwykle istotne jest budzenie świadomości zarówno wśród kościelnych hierarchów, jak i wiernych Kościoła, na temat potrzeby identyfikacji fałszywych wiadomości oraz przeciwstawiania się zagrożeniom, jakie płyną z rozpowszechniania nieprawdziwych informacji. Kościół nieobecny w przestrzeni wirtualnej to Kościół, którego nie ma, czy nam się to podoba, czy nie (Barszczewski 2018). Internet pozwala dystrybuować wiadomości z zawrotną prędkością, a nowoczesne technologie i media społecznościowe tylko to tempo zwiększyły. My, chrześcijanie, winniśmy korzystać z nowoczesnych technologii, gdyż dla niektórych ludzi może to być sposób na poznanie zmartwychwstałego Chrystusa, dla innych sposób na weryfikację chrześcijańskich *fake newsów*.

BIBLIOGRAFIA

- Aleteia na audiencji u Franciszka. Trzeba zwalczać fake newsy, ale szanować ludzi. 2022. *Aleteia*. Dostęp: 10.09.2022. <https://pl.aleteia.org/2022/01/31/aleteia-na-audiencji-u-franciszka-trzeba-zwalczac-fake-newsy-ale-szanowac-ludzi-zdjecia%0ef%0bf%0bc/>.
- Babraj, Rafał. 2022. *Czym jest fact-checking? – zarys inicjatyw na świecie i w Polsce*, Nask. *Cyber Policy*. Dostęp: 14.10.2022. <https://cyberpolicy.nask.pl/czym-jest-fact-checking-zarys-inicjatyw-na-swiecie-i-w-polsce/>.
- Barszczewski, Aleksander. 2022. *Katolickie fake newsy, czyli Kościół, którego nie ma*. *misyjne.pl*. Dostęp: 19.10.2022. <https://misyjne.pl/katolickie-fake-newsy-czyli-kosciol-ktorego-nie-ma/>.
- Bąkiewicz, Katarzyna. 2020. *Fake news. Produkt medialny czasów postprawdy*. Warszawa.
- Czarnecki, Sean. 2018. *A guide to the 7 types of fake news from Storyful's new editor*, *PRWeek*. Dostęp: 19.10.2022. <https://www.prweek.com/article/1455046/guide-7-types-fake-news-storyfuls-new-editor>.
- Czy konkordat został podpisany przez Sojusz Lewicy Demokratycznej? 2020. *Demagog*. Dostęp: 01.09.2022. <https://demagog.org.pl/wypowiedzi/czy-konkordat-zostal-podpisany-przez-sojusz-lewicy-demokratycznej/>.
- Draguła, Andrzej. 2018. Postprawda i post-Kościół. *Więź*. Dostęp: 09.05.2022. <https://wiesz.pl/2018/05/09/postprawda-i-post-kosciol/>.
- Duda, Sebastian. 2018. Postprawda. Emocje biorą górę, fakty do lamusa? *Aleteia*, Dostęp: 01.09.2022. <https://pl.aleteia.org/2018/01/07/postprawda-emocje-gora-fakty-do-lamusa/>.
- Empowering fact – checkers worldwide. 2022. *International Fact-Checking Network*. Dostęp: 10.09.2022. <https://www.poynter.org/ifcn/>.
- Fake news. 2022. *Słownik Języka Polskiego PWN*. Dostęp: 30.05.2022. <https://sjp.pwn.pl/msr/szukaj/fake%20news>.
- Fake News and Social Stability*. 2021. Dostęp: 30.05.2022. <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/lb/Fake-News-and--Social-Stability.pdf>.
- Fake News, Lies and Propaganda: How to Sort Fact from Fiction*. 2022. Dostęp: 30.05.2022. <https://guides.lib.umich.edu/fakenews>.
- Fake news, Misinformation & Disinformation*. 2022. Dostęp: 28.06.2022. <https://shawneesu.lib-guides.com/c.php?g=651556&p=4570051>.
- Gross, Grant. 2018. *Fake News Spreads Fast, But Don't Blame the Bots*, *Internet Society*. Dostęp: 30.05.2022. <https://www.internetsociety.org/blog/2018/03/fake-news-spread-fast-dont-blame->

- bots/?gclid=CjwKCAjwsMGYBhAEEiwAGUXJaTvx6gkFMBEPGq3Zo1CeDZYFFadzPB-v3xnn3EnhzScOvVYIUxSsEBoCxj0QAvD_BwE.
- Ile odnotowano przypadków wejść do kościołów w trakcie niedzielnych protestów? 2020. *Demagog*. Dostęp: 01.09.2022. <https://demagog.org.pl/wypowiedzi/ile-odnotowano-przypadkow-wejsc-do-kościolow-w-trakcie-niedzielnych-protestow/>.
- Kawka, Maciej. 2019. Język postprawdy: jak fikcja stała się rzeczywistością. *Rocznik Medioznawczy*, t. 1 2019. Dostęp: 01.09.2022. https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwi128CjhYD6AhW3CBAIHdvuCd8QFnoECAQ&url=https%3A%2F%2Fpau.krakow.pl%2FRocznik_Medioznawczy%2FRocznik_Medioznawczy_1_2019_s9-20.pdf&usg=AOvVaw0oRMg7xtHnPETja_q5e_Fx.
- Kłamstwo, prawda, post-prawda. Rapl Keyes w rozmowie z Łukaszem Pawłowskim. 2016. *Kultura Liberalna* (48/2016). Dostęp: 01.09.2022. <https://kulturaliberalna.pl/2016/11/29/keyes-post-prawda-wywiad/>.
- Które państwa karzą za obrazę uczuć religijnych? Nie tylko Polska. 2022. *Demagog*. Dostęp: 01.09.2022. <https://demagog.org.pl/wypowiedzi/ktore-panstwa-karza-za-obraze-uczuc-religijnych-nie-tylko-polska/>.
- Lipiński, Łukasz. 2018. Krótki przewodnik po fake newsach, *Press*. Dostęp: 28.06.2022. <https://www.press.pl/magazyn-press/artukul/55061,krotki-przewodnik-po-fake-newsach>.
- Nie, czeskie szpitale nie przeprowadziły 1 217 aborcji na życzenie polskich zakonnic. 2020. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. https://demagog.org.pl/fake_news/nie-czeskie-szpitalenie-przeprowadzily-1217-aborcji-na-zyczenie-polskich-zakonnic/.
- Nie, europosłowie PiS nie przyszli na salę plenarną z krzyżami. 2020. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. https://demagog.org.pl/fake_news/nie-europoslowie-pis-u-nie-przyszli-na-sale-plenarna-z-krzyzami/.
- Nie, ojciec Tadeusz Rydzyk nie chwali się cudem w Toruniu. 2021. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. https://demagog.org.pl/fake_news/nie-ojciec-tadeusz-rydzyk-nie-chwali-sie-cudem-w-toruniu/.
- Nie, ojciec Rydzyk nie powiedział, że seks jest dla idiotów i matolek. 2020. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. https://demagog.org.pl/fake_news/nie-ojciec-rydzyk-nie-powiedzial-ze-seks-jest-dla-idiotow-i-matolek/.
- Nie, to zdjęcie nie pochodzi z tegorocznych obchodów urodzin Jana Pawła II. 2020. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. https://demagog.org.pl/fake_news/nie-to-zdjecie-nie-pochodzi-z-tegorocznych-obchodow-urodzin-jana-pawla-ii/.
- Nie, to zdjęcie nie przedstawia tegorocznej drogi krzyżowej w Wejherowie. 2020. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. https://demagog.org.pl/fake_news/nie-to-zdjecie-nie-przedstawia-tegorocznej-drogi-krzyzowej-w-wejherowie/.
- Nie wiem z czego koleś zmontowali to zdjęcie, ale ja nie miałem dzisiaj takiego krawata. 2022. *Twitter*. Dostęp: 10.09.2022. <https://twitter.com/AndrzejDuda/status/1546202327807393793>.
- Nie, za uzyskanie odpustu nie trzeba zapłacić 199 PLN + VAT. 2021. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. https://demagog.org.pl/fake_news/nie-za-uzyskanie-odpustu-nie-trzeba-zaplacic-199-pln-vat/.
- Obwieszczenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 maja 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach. 2020. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Dostęp: 01.09.2022. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20200000983/O/D20200983.pdf>.
- Od 1 do 8 listopada możemy uzyskać odpust zupełny dla dusz w czyśćcu cierpiących. 2019. *Twitter*. Dostęp: 10.09.2022. <https://twitter.com/RadioMaryja/status/1190169813584351232>.
- Ojciec Rydzyk nie uruchomił infolinii w związku z koronawirusem. 2020. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. https://demagog.org.pl/fake_news/ojciec-rydzyk-nie-uruchomil-infolinii-w-zwiazku-u-z-koronawirusem/.
- Palczewski, Marek. 2019. Fake news w polityce. Studium przypadków. *Mediatization Studies* 3. Dostęp: 30.05.2022. <https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&>

- ved=2ahUKEwj-_ZPx4__5AhWJlIsKHcuVDFoQFnoECAMQAQ&url=https%3A%2F%2Fjournals.umcs.pl%2Fms%2Farticle%2Fdownload%2F7964%2Fpdf&usg=AOvVaw2yoL011E85N-vFhCDjRIC8.
- Papież Franciszek nie skrytykował Andrzeja Dudy i Joanny Lichockiej. 2021. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. https://demagog.org.pl/fake_news/papiez-franciszek-nie-skritykowal-andrzeja-du dy-i-joanny-lichockiej/.
- Pawelczyk, Piotr i Jakub Jakubowski. 2017. *Postprawda i nowe media. Czy potrzebujemy post-prawdy?*. *Środkowouropejskie Studia Polityczne*, 1'17. Dostęp: 01.09.2022. <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/ssp/article/view/9812/9430>.
- Piaszczyk, Paulina. 2017. Factchecking w odwieci za post prawdę i fake news. *Wprost*. Dostęp: 01.09.2022. <https://www.wprost.pl/blogi/paulina-piaszczyk/10052001/fact-checking-w-odwecie-za-post-prawde-i-fake-news.html>.
- Posttruth. *Oxford Learner's Dictionaries*. Dostęp: 01.09.2022. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/post-truth?q=post+truth>.
- Prezydent kleka przed Tadeuszem Rydzykiem? To fotomontaż!. 2022. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. https://demagog.org.pl/fake_news/prezydent-kleka-przed-tadeuszem-rydzykiem-to-fotomontaz/.
- Przypisany papieżowi Franciszkowi cytat jest fałszywy. 2020. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. https://demagog.org.pl/fake_news/przypisany-papiezewi-franciszkowi-cytat-jest-falszywy/.
- Religia czy WF – który przedmiot ma więcej godzin?. 2022. *Demagog*. Dostęp: 01.09.2022. <https://demagog.org.pl/wypowiedzi/religia-czy-wf-ktory-przedmiot-ma-wiecej-godzin/>.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 kwietnia 2019 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół. 2019. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Dostęp: 01.09.2022. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20190000639/O/D20190639.pdf>.
- Rozpoznawanie nieprawdziwych informacji*. Dostęp: 30.05.2022. <https://www.gov.pl/web/baza-wiedzy/roznawanie-nieprawdziwych-informacji>.
- Skąd Polacy czerpią informacje? Raport IBIMS i IBRIS*. 2021. Dostęp: 01.09.2022. <https://ibims.pl/skad-polacy-czerpia-informacje-o-polsce-i-swiecie-raport-ibims-i-ibris/>.
- Stowarzyszenie*. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. <https://demagog.org.pl/stowarzyszenie-demagog-pierwsza-w-polsce-organizacja-factcheckingowa/>.
- Ten tweet ojca Rydzyka jest fałszywy. 2020. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. https://demagog.org.pl/fake_news/ten-tweet-ojca-rydzyka-jest-falszywy/.
- The fin de siècle newspaper prioritor. 2022. *Wikipedia*. Dostęp: 30.05.2022. https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:The_fin_de_si%C3%A8cle_newspaper_prioritor.jpg.
- The Real Story of 'Fake News'*. Dostęp: 30.05.2022. <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/the-real-story-of-fake-news>.
- Waszak, Marcin. 2017. *Postprawda i fake news czy weryfikacja treści i źródeł informacji? Refleksje*, nr 16, jesień – zima 2017. Dostęp: 30.05.2022. https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&e src=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjhw-6euP35AhUEx4sKHYeCA XsQFnoECAwQAQ&url=http%3A%2F%2Frefleksje.amu.edu.pl%2Fwp-content%2Fupload-s%2F2018%2F07%2Fref_2017_16_12.pdf&usg=AOvVaw3JpA_5r2AeYnl2P77vISM9.
- Węglowski, Adam. 2019. Prawdziwa historia fake newsów!. *Przekrój*. Dostęp: 30.05.2022. <https://przekroj.pl/nauka/falszerze-z-cezare-i-adam-weglowski>.
- W jakich państwach obowiązują przepisy o obrazie uczuć religijnych?. 2021. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. <https://demagog.org.pl/wypowiedzi/w-jakich-panstwach-obowiazuja-przepisy-o-obrazie-uczuc-religijnych/>.
- Zdjęcie o. Tadeusza Rydzyka zostało poddane fotomontażowi. 2021. *Demagog*. Dostęp: 10.09.2022. https://demagog.org.pl/fake_news/zdjecie-o-tadeusza-rydzyka-zostalo-poddane-fotomontazowi/.

ALEKSANDRA KŁOS-SKRZYPCZAK – doktor teologii, magister socjologii; adiunkt na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Główne zainteresowania badawcze: historia teologii moralnej w Stanach Zjednoczonych, neokonserwatyzm amerykański, małżeństwo i rodzina w społeczeństwie amerykańskim.